

הרב ישראל אריאל

גבולות הארץ ברמב"ם האם 'גבולות מסעי' או 'ברית בין הבתרים' (תגובה)¹

א. ניסיונות האחרונים להציע תוואי לגבול הדרומי

ניסיונות שונים נעשו בדורות האחרונים לסמן תוואי של גבולות ארץ ישראל לפי שיטת הרמב"ם. ראה את המפה הרצופה בזה (מספר 71), שם סומנו חמישה גבולות אפשריים בדרום, דבר המלמד כי הגבול הדרומי משתנה בפסיקה המקובלת חדשים לבקרים, וזאת, משמיטה לשמיטה. מובאות במפה חמש דעות של האחרונים. אין אלו כל השיטות, כי רבות הן, וביניהן שיטת הרב גורן זצ"ל, הרב ישראלי זצ"ל ואחרים, אשר הציעו גבול שונה, וכל דעה חדשה צריכה בירור בפני עצמה. לאור האמור, יש לברך על הניסיון של הרב נחום אליעזר רבינוביץ שליט"א, ראש ישיבת מעלה אדומים ומחבר 'יד פשוטה' על הרמב"ם, המנסה להציג תוואי גבול חדש לדעת הרמב"ם, ושמה בדבריו הביא להכרעה ברורה בין האחרונים בשאלת הגבול הדרומי, ולהבהרת מערכת הגבול כולה. אולם למקרא הדברים, דומה שטרם נפרצה דרך חדשה להבנת הרמב"ם. נציג להלן בעיה מרכזית העומדת בפני מחבר ספר או חוקר הבא להציע תוואי גבול בארץ ישראל לעניין הלכה.

ב. שיטת חז"ל והראשונים: גבולות הארץ למצוותיה - גבולות בין הבתרים

השאלה היסודית היא: מהו הגבול שנקבע בתורה שבכתב? האם הגבול הוא זה הנזכר ב'ברית בין הבתרים'? או שמא הגבול הוא זה המתואר בפרשת מסעי, והוא המחייב להלכה? דעת הרב רבינוביץ שליט"א היא, שהגבול שקבעה התורה הוא הגבול האמור במסעי. נברר אפוא את השיטה המוצעת במאמרו של הרב, האם היא עולה בקנה אחד עם דעת חז"ל, והאם היא תואמת את שיטת הרמב"ם בפירוש המשנה וב'יד החזקה'.

כך נאמר לאברהם ב'ברית בין הבתרים' (בראשית טו, יח): 'ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמור: לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת'. מדברי חז"ל

1. המאמר הוא תגובה למאמר הרב נחום אליעזר רבינוביץ, 'לשאלת זיהוי הגבול הדרומי של ארץ ישראל לעניין שמיטה', אמונת עתיד 102, עמ' 65-71.

מתברר שאין זו 'הבטחה' בעלמא, אלא הגדרה הלכתית מחייבת לדורות. כך נאמר בירושלמי חלה (פ"ב ה"א):

לזרעך אתן' - אין כתיב כאן! אלא 'לזרעך נתתי' - כבר נתתי!... בשעה שנכנסו ישראל לארץ ומצאו קמה לחה... אסורה משום [איסור] 'חדש'. כלומר, מיד עם כניסת יהושע ליריחו, חל איסור 'חדש' בכל ארץ ישראל שניתנה לאברהם, וכך גם מתחייבת מיד מצוות הפרשת חלה על ידי ישראל לכוהן, עיין שם. חכמינו ז"ל (שם) מבססים את דבריהם על שני פסוקים נוספים (דברים יא, כד; וכן ביהושע א, ד) התואמים את גבולות 'ברית בין הבתרים', וקובעים ש'**ספרי ארץ ישראל**', כלומר, גבולות הארץ שנצטווה יהושע לכבוש, הם: 'מהמדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת... ועד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם'. דברי הירושלמי תואמים את האמור ב'**ספרי**' (דברים יא, כד). חז"ל ב'**ספרי**' קובעים שפסוקים אלה הם '**תחומי ארץ ישראל**', עיין שם. כך, למעשה, מפרשים כל הראשונים² הרמב"ן בפירושו לתורה (דברים יא, כד) כותב דברים ברורים: 'יהיה גבולכם - שאתם חייבים לכבושו ולאבד משם העמים'.

ג. שיטת הרמב"ם: גבולות הארץ - גבולות ברית בין הבתרים

זו היא גם שיטת הרמב"ם להלכה, וכפי שכתב בפירושו לדמאי פ"ו מ"א: אסור להלחם בשום ארץ מן הארצות [בעולם] עד שתיכבש [תחילה] כל הארץ, **סימן הקב"ה גבולותיה בתורה** ארץ כנען לגבולותיה... [ככתוב] **בספרי**.

המושג 'ארץ כנען לגבולותיה' לקוח מגבולות מסעי, ולכאורה הוא מלמד שאלו הם הגבולות הקובעים להלכה. ברם, בספרנו 'אוצר ארץ ישראל' (כרך ד עמ' 9 והלאה) הראנו שהרמב"ם משתמש במושג 'ארץ כנען' לגבולות בין הבתרים, ולדעתו זוהי 'ארץ כנען לגבולותיה'. הדבר מתאים לאזכור הספרי כמקור הלכתי מחייב, שהרי הספרי עוסק בגבולות הרחבים. הוזה אומר: גבולות ארץ ישראל ה'מסומנים בתורה' הם: א. המדבר. ב. הלבנון. ג. נהר פרת. ד. הים הגדול. גבולות אלה זהים לגבולות 'ברית בין הבתרים'. הרמב"ם מביא הגדרה זו בהלכות מלכים (פ"ה ה"ו):

כל הארצות שכובשין ישראל [בחוף לארץ] במלך על פי בית דין, הרי זה 'כיבוש רבים'... והוא שכבשו, אחר כיבוש כל ארץ ישראל האמורה בתורה.

כוונתו לאמור בדברים וביהושע כנ"ל. עיין שם בדברי נושאי כלי הרמב"ם, האומרים אף הם שהסתמך על 'תחומי ארץ ישראל' שב'**ספרי**' כדלעיל. זוהי גם שיטת הרמב"ם בהלכות תרומות פ"א ה"א:

ארץ ישראל האמורה בכל מקום, היא בארצות שכיבשן מלך ישראל... וזהו הנקרא 'כיבוש רבים'. אבל יחיד מישראל או משפחה... שהלכו וכבשו לעצמן מקום אפילו

2. ראה רש"י ליהושע א, ג; וכן רשב"ם לדברים שם, ועוד.

מן הארץ שניתנה לאברהם [בברית בין הבתרים (י"א)] אינו נקרא ארץ ישראל כדי שינהגו בו כל המצוות [אבל ינהגו שם רוב המצוות (י"א)]... הארצות שכבש דוד חוץ לארץ כנען, כגון ארם נהרים וארם צובה... מפני מה ירדו ממעלת ארץ ישראל? מפני שכבש אותם קודם שיכבוש כל ארץ ישראל [האמורה בתורה כמבואר בירושלמי ובספרי (י"א)]... והארצות שכבש דוד הן הנקראין סוריא.

יש לפנינו אפוא מקורות בתורה שבכתב, וכן בירושלמי ובספרי, וכך בדברי שאר הראשונים, ובעיקר דעת הרמב"ם, הקובעים מפורשות שגבולות ארץ ישראל האמורה בתורה היא 'הארץ שניתנה לאברהם'. עוד כותב הרמב"ם בהלכות רוצח (פ"ח ה"ד) בעניין ערי מקלט:

היכן מוסיפין אותן? - בערי הקיני והקניזי והקדמוני **שנכרת לאברהם** אבינו ברית עליהן.

כן כתב בהלכות שמיטה ויובל (פי"ג הי"א) בעניין המצוות האמורות בלויים: 'ראה לי שאין הדברים אמורים אלא **בארץ שנכרתה עליה ברית לאברהם**', והדברים מדברים בעד עצמם.

ד. 'גבולות מסעי' - נתחדשו על ידי חוקרים מאוחרים, ואין להם מקור בדברי חז"ל

הבאנו לעיל מקורות מפורשים ברמב"ם הקובעים שגבולות הארץ הם גבולות 'בין הבתרים'. מקורות אלה אינם נזכרים במאמרו של הרב רבינוביץ. במקום זאת, מנה מספר נקודות גבול אחרות בתור גבולות הארץ, והן: הירדן, ים המלח, נחל צין, ואדי אל פיקארי, ואדי אל עריש, ועוד. מקומות אלה נזכרים בעולם המחקר בקשר לפרשת מסעי, וכן בדברי האחרונים ההולכים בעקבותיהם. לדעת הרב רבינוביץ אלה גבולות ארץ ישראל בתורה, ואלה הגבולות שבדברי חז"ל וברמב"ם. אולם המעיין בדברי חז"ל בתלמוד ובמדרש - וכך בדברי הרמב"ם - לא ימצא את המושג 'גבולות מסעי'. גם לא ימצא בדברי חז"ל נקודה אחת בעלת משמעות להלכה מן השמות שהוזכרו לעיל, כי כאמור גבולות אלה הם חידוש של החוקרים המאוחרים. מתברר כי הגבולות ב'מסעי' אינם גבולות הלכה **אלא גבולות התנחלות** של תשעה שבטים וחצי בלבד. החוקרים המאוחרים הרבו לעסוק בתוואי גבול זה ב'מסעי', תוך התעלמות מהסבר מפורש בתורה (במדבר לד, יג), הקובע:

זאת הארץ אשר תתנחלו אותה בגורל... לתשעת המטות וחצי המטה... (!) שני המטות וחצי המטה לקחו נחלתם מעבר לירדן ירחו קדמה מזרחה.

כלומר, משה קבע את התחום שבו יפילו גורל היכן ישב כל שבט מתשעת המטות וחצי המטה.

ה. חמש פעמים נקבעו גבולות 'ברית בין הבתרים' בתורה כגבולות לעניין מצוות

חוקרי הגבולות התעלמו - בידועין ובלא יודעין - מפסוקי הגבולות בחמישה מקומות בתורה, הקובעים במפורש שיעד הכיבוש וחיוב מצוות ישיבת ארץ ישראל הוא נהר פרת: 1. בברית עם אברהם נאמר (בראשית טו, יח): 'לזרעך נתתי את הארץ... עד הנהר הגדול **נהר פרת**'.

2. לרגלי הר סיני נאמר לישראל (שמות כג, לא): 'ושתי את גבולך מים סוף [שעברתם בין גזרין]... **עד הנהר** [פרת - תרגומים וראשונים]... וגרשתמו מפניך'.

3. בערבות מואב מצווה משה את ישראל (דברים א, ו): 'בואו הר האמורי... והלבנון עד הנהר הגדול **נהר פרת**... בואו ורשו את הארץ!'.

4. בפרשת עקב חוזר משה ומצווה (דברים יא, כג): 'וירשתם גויים גדולים ועצומים מכם... מן המדבר והלבנון מן הנהר **נהר פרת**... יהיה גבולכם'.

5. כך גם מצוות הכיבוש ליהושע קובעת (יהושע א, ג): 'כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם נתתיו... מהמדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול **נהר פרת**... יהיה גבולכם'.

לאור האמור, מניין לנו היכולת לקבוע כגבולות הלכה את 'גבולות מסעי', שתחומן עשירית בלבד מ'גבולות אברהם'? הרי בכך מתבטל קיומן של מצוות מן התורה משטח עצום בתחום הארץ שנצטוו ישראל לכבושה עד נהר פרת!

ו. הסברת שיטת הרמב"ם

העלינו כאן שאלות אודות הצעת תוואי הגבול לדעת הרב רבינוביץ שליט"א ושאר אחרונים. טרם הצענו פתרון לשיטת הרמב"ם, הצריכה תלמוד. מלאכה רבה לפנינו להסברת לשונו, ויש לתת מענה לשאלות שהעלה הרב רבינוביץ שליט"א במאמרו - אחת לאחת. עם זאת, צריך לצאת מתוך הנחה ברורה שלא ניתן להסביר את לשון הרמב"ם בניגוד לשיטתו העקרונית, שגבולות הארץ הם גבולות 'ברית בין הבתרים', כמוכח לעיל, ודבריו בנויים על שיטת חז"ל. הרחבת דברים להסברת לשונו ושיטתו, ראה בספרנו 'אוצר ארץ ישראל'. עיין שם במיוחד בכרך רביעי: 'גבולות הארץ - שיטת הרמב"ם'.

רצוף בזה שתי מפות:

מפה 71 (מתוך כרך ג). המפה מתארת בתמציתיות כיצד עם מעבר הירדן בימי יהושע התחייבה מיד הארץ שבגבולות אברהם במצוות. עיון במפה (בשתי המשבצות התחתונות) מראה את לשון הרמב"ם שהגבולות המחייבים להלכה הם גבולות הארץ ש'נכרתה עליה ברית עם אברהם' - כלשונו.

מפה 120 (מתוך כרך ה), המתארת את המחלוקות הרבות סביב הגבול הדרומי לפי 'גבולות מסעי' ואת השינויים התכופים בתוואי הגבול משמיטה אחת לחברתה.

נדידת הגבול הדרומי של 'גבולות מסעי'
בשנות השמיטה תשל"ג - תשס"ח

תחום 'גבולות מסעיי' לפי 'משנת יוסף'

הרב נחום אליעזר רבינוביץ

תגובה לתגובה

רוב תודות למערכת 'אמונת עתך' על אדיבותכם ששלחתם את תגובתו של הרב ישראל שליט"א, ואציין שדברי נאמרו להלכה על פי דברי הרמב"ם המפורשים, וכפי שמבואר לפנינו.

נעמוד בקצרה על אבחנה עקרונית. רבינו טורח לפרט בהלכות תרומות (פ"א ה"ז-ה"ח) את הגבולות ואף כתב בתשובה (בלאו, סי' קכז עמ' 228):

שאלה: מה פירוש כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב, אם כזיב היא הסוף, מאין היא ההתחלה, שהיא התחלת ארץ ישראל? התשובה: ההתחלה מאשקלון. יתברר לכם זה מתחילת גטין בעת שקבע גבולות ארץ ישראל.

אולם במאמרו של הרב ישראל אריאל לא הוסבר לאיזה עניין נזכרו גבולות אלו. מאידך, הרב אריאל טוען שלדעת רבינו הגבול שנזכר בפרשת ברית בין הבתרים הוא גבול הארץ לדעת רבינו, ומציין להלכות שונות בדברי רבינו, ובכלל זה ציין להלכות רוצח (פ"ח ה"ד), בעניין ערי מקלט, ונביא את דברי רבינו בשלמותם:

בימי המלך המשיח מוסיפין שלש אחרות על אלו השש, שנאמר: 'ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה' (דברים יט, ט), והיכן מוסיפין אותן? בערי הקיני והקנזי והקדמוני שנכרת לאברהם אבינו עליהן ברית **ועדיין לא נכבשו**, ועליהם נאמר בתורה: 'ואם ירחיב ה' אלהיך את גבולך כאשר נשבע לאבותיך ונתן לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאבותיך' (דברים יט, ח-ט).

שפתי רבינו ברור מללו 'ועדיין לא נכבשו', אלא הדברים אמורים לימות המלך המשיח. והנה אף שנכרתה עליהם ברית לאברהם, האם ינהגו שם שמיטה ומעשרות?! עוד ציטט הרב ישראל אריאל את דברי רבינו מפירוש המשנה דמאי (פ"ו מ"א), אלא שלא הביאם בשלמות, ונביא את הפסקה בשלמותה:

שאסור להלחם בשום ארץ מהארצות אלא עד שתכבש כל הארץ שסמן הקדוש ברוך הוא גבולותיה בתורה **והיא 'ארץ כנען לגבולותיה'** (במדבר לד, ב), ומפני שכבש דוד אותה הארץ ארם נהרים וזולתה לפני שיגמור לכבוש את ארץ ישראל. לפי שהיבוס נשאר עוד בירושלים, לפיכך הורדה מעלת אותה הארץ שכבש לגבי ארץ ישראל. וכך אמרו שאם תאמר מפני מה כבש דוד ארם נהרים וארם צובה ואין מצות נוהגות שם, אמרו דוד עשה שלא כהוגן התורה אמרה וכו', בספרי.

רבינו עצמו מציין לפסוק בפרשת מסעי - במדבר פרק לד, ב: **צו את בני ישראל ואמרת אליהם כי אתם באים אל הארץ כנען זאת הארץ אשר תפל לכם בנחלה ארץ כנען לגבלתיה**. וכן כתב גם בהלכות תרומות (פ"א ה"ג-ה"ד):

ומפני מה ירדו ממעלת ארץ ישראל? מפני שכבש אותם קודם שיכבוש כל ארץ ישראל, אלא נשאר בה משבעה עממין. ואילו תפס **כל ארץ כנען לגבולותיה** תחלה, ואחר כך כבש ארצות אחרות - היה כבושו כולו כארץ ישראל לכל דבר. הרואה יראה שיש להבחין בדברי רבינו בין גבולות הארץ שהובטחה לאברהם אבינו ולא נכבשה, לבין הארץ שנכבשה והחזיקו בה עולי מצרים ועולי בבל ועליה חלה קדושה לעניין חיוב שמיטה ומעשרות, וגבולות אלו הם שפירטם בהלכות תרומות הנ"ל. הכותב וחותם לכבוד התורה ולומדיה.

נחום אליעזר רבינוביץ